

Rend a káoszban

(Utószó)

Az itt közölt fordításgyűjtemény a huszadik századi kritikai gondolkodás egyik legkiemelkedőbb alakjának, a kanadai Northrop Frye-nak esszéit tartalmazza. Az 1957-ben megjelent *Anatomy of Criticism* (A kritika anatómiája) című írása óta őt tartják a mítoszkritika iskola legeredetibb alakjának. Ebben a munkájában egy nagyszabású irodalomelmélet megalkotására tesz kísérletet, de egyes utalásai már egy később kialakuló, átfogó *kritikaelmélet* felé mutatnak. A jelen válogatás Frye recenzióiból munkásságának e nálunk kevésbé ismert területére hívja fel a figyelmet, de megjelenésével ismét figyelmeztet arra is, hogy egy nemrégiben megjelent esszén kívül (Az irodalom archetípusai, in: Fabiny Tibor szerk. *A hermeneutika elmélete*) ezek a szövegek alkotják a magyarul olvasható teljes Frye-„korpust”.

E rövid bevezetés nem vállalkozhat sem Frye tudományos munkásságának vázolására, sem irodalomelméletének részletes bemutatására. Célunk csupán az, hogy megismertessük az olvasót azzal a kultúrkritikai koncepcióval, mellyel Frye át kívánta fogni az emberi létezésről és alkotásról való tudásunk valamennyi rétegét.

Nem állíthatjuk, hogy Frye elméleti munkásságának megítélése teljesen egyöntetű. Ennek részben talán az az oka, hogy, mint Frank Kermode mondja az *Anatómiáról*, Frye irodalomelméleti munkája irodalom- és esztétikai minőséggé vált, s így lényegesen eltérő olvasatai lehetségesek. Mindez talán Frye legmesszebb mutató, legáltalánosabb törekvésének következménye; át kell törni a határt, amely elválasztja a művészetet a kritikától, az alkotást a tudástól, a mítoszt az elmélettől.

Az „egyetlen helyes olvasatot” nem nyújthatjuk tehát itt, de megkíséreljük kijelölni Frye gondolati rendszerének általunk legfontosabbnak tartott pontjait, melyek segítségével az olvasó tágabb elméleti keretbe helyezheti az itt található frásokat.

Frye módszerét követve két úton indulhatunk e labirintus felderítésére. Mi a deduktív következtetéseket választva, Frye legáltalánosabb terminusai felől haladunk a szétágazások mentén.

Frye *kritikai gondolkodáson* (criticism) az egész emberi kultúra birtoklásának elméletét érti, legfőbb feladatának pedig a kultúra kifejeződési formáinak tudatos szervezését tekinti. Elméletének bonyolult szálai a *kultúra* fogalmában futnak össze, amit az élet teljes imaginatív látomásaként határoz meg. Hogy ez a definíció ne tűnjön megfoghatatlannak, tudnunk kell, hogy Frye elméletében központi helyet foglal el az *imagináció doktrínája*, melyet Blake-től örökölt. Az imagináció a tudat megismerő és kreatív ereje: terméke mindaz, amit kultúrájának vagy civilizációnak hívunk. Ez az energia hoz létre a részekből egységet, az ember nélküli természetből emberi formával és jelentéssel bíró kultúrát. A civilizációs folyamatot az *emberi vágy* mozgatja, mely mgalkotja egy elképzelt világ látomását, mint végső célt. Ez a világ az imagináció törvényei szerint felfogott, *apokaliptikus valóság* (az apokalipszis, amit kritikájában az *anagógiával* azonos értelemben használ, egy univerzális egység látomására utal); az univerzum – emberi formára szabva.

Frye kritikaelmélete a tudat képességeit, működéseit állítja a figyelem központjába: közülük legfontosabb az imagináció. Általa az ember maga teremti önmaga valóságát, életterét, kultúráját – azaz a *valóságnak* azt a szubjektív képét, amihez képest létezik.

A kultúra alapvetően verbális jellegű, hiszen megjelenési formái olyan verbális struktúrák, mint a történelem, a művészet, és a tudomány/filozófia. Frye megkülönbözteti a kultúra valóságos tartalmait az azokat megjelenítő, megszólaltató verbális struktúráktól: az eseményeket a történelemtől, a bölcsességet a filozófiától, a művészetet a kritikától.

Frye kultúrképében központi helyet foglal el a *művészet*, és ezen belül is érvényesül a hármas felosztás: az egész rendszer magjában az *irodalom* található, mint olyan imaginatív forma, amely a legteljesebben tartalmazza mindazt, ami lehetséges. Az irodalom az emberi célok látomásának terméke, lecsapódása: a valóság alakításának lehetséges modelljeit nyújtja: mélystruktúráját az imagináció teremti.

Frye már a Blake-ről írott könyvében (*Fearful Symmetry*, Rettentő szimmetria, 1947) részletesen kifejti, hogy bizonyos mértékig minden ember birtokában van ennek a képességnek, de a művész az, aki az imagináció megfigyelő – felfogó erejét teremtő energiává alakítja. Az imagináció mindenkiben azonos szabályok szerint működik, hiszen az alapvető tudattalan tartalmak mindenkiben azonosak. Ez az egyezés teszi lehetővé, hogy az ember megértse, felfogja az imagináció egyetemes formáit. Ezen a ponton az irodalmár Frye-nak a kultúra más formáihoz

kell fordulnia segítségért, olyan tudományokhoz, mint az antropológia és a pszichológia. A tudattalan tartalmak egyneműségének bizonyításához ugyanis a művészeti alkotásokon kívül a primitív rítusok és az álom tanulmányozása adhat segítséget.

Itt érkezünk el a *mítoszkritika* lényegéhez: Frye ugyanis azt állítja, hogy a kultúrát alkotó *összes* verbális struktúrát ugyanazok a mitikus tartalmak, szimbólumok, *archetípusok* táplálják. Az emberi kultúra bármely kifejeződési formájának mélyén ugyanazok a természeti létből származó, az embert a Természetbe visszakapcsoló struktúrák találhatók. A metaforikus kifejezés nem véletlen, hiszen ezeket az „idő előtti” tartalmakat a szociális aspektusban a civilizáció alsó rétegeiben (antropológiai vizsgálat), individuális aspektusban pedig a személyiség tudattalanjában (analitikus pszichológia), tehát a „mélyben” kereshetjük. Frye ezért tartja korszakos jelentőségűnek Frazer *Az aranyágát*, valamint Jung analitikus munkáit, de említhetjük Eliade, vagy a történész Spengler és Toynbee nevét is. Az itt közölt frások mind közös alcím alatt jelentek meg: *Az imagináció nyelvtanai*. Frye tehát úgy véli, hogy a fenti szerzők nyelvtanokat, azaz az imaginációt irányító absztrakt szabályrendszereket írtak le. Nem Frazer antropológiai kutatásainak több könyvtárpolcot megtöltő részletei fontosak számára; *Az aranyág* szerinte inkább arról szól, hogy milyen szabályok szerint működik az emberi képzelet. Ez ugyanaz a kritikai gesztus, melyet Frye a műalkotás tanulmányozásával ajánl: a szöveg szoros vizsgálata után egy lépéssel eltávolodva a műtől észrevesszük a visszatérő szerkezeteket, még hátrébb lépve már olyan nagyobb strukturális egységeket észlelünk, mint a műfaj, vagy az irodalmi konvenciók, míg végül a legnagyobb rálátásból olyan irodalom előtti kategóriákhoz jutunk, mint a mítosz, az archetípus. Frye kritikai gesztusa, telibe találva a recenzió műfajának követelményeit (rálátás!), különleges erejű meglátásokat eredményezett. Tovább lépve megállapíthatjuk, hogy ugyanez a gesztus működik akkor is, amikor irodalomelméleti koncepciójának részleteitől „hátrébb lépve”, elgondolásait kultúrakritikává tágítja.

A kultúra különböző kifejeződési formáit ugyanazok a poétikus mítoszok táplálják, s az „irodalmiság” kritériumával sem lehet különbséget tenni olyan verbális struktúrák között, mint például filozófia és irodalom, így azok azonos kritikai stratégiákkal vizsgálhatók.

A kultúrelméletet mint metakritikát tehát az archetípus központi és univerzális érvényű princípiuma teszi olyan önálló elméletté, amely alkalmassá válik az előbbieken vázolt kultúrafogalom valamennyi „technikai kontextusának” vizsgálatára. A történelem, a filozófia, a művésze-

tek, általában a gondolkodás (mint nyelvileg meghatározott cselekvés) valamennyi sfkjának mélyén lévő azonos szervezőelemek megmutatásával autonóm fogalmi keretre kell szert tennie. Ez a metakritika, mint *pluralista* módszer szükségszerűen magába olvasztja számos megközelítés módszerét és eredményét, de végső soron független minden más tudományág általi „determináltságtól” (pszichologizmus, szociologizmus stb.).

Frye a kritikaelmélet függetlenségén természetesen nem a társadalmi környezetből való kiszakítotttságot érti. Olyan rendszert kíván alkotni, melynek *dialektikus tengelyét* egyik oldalon a teljesen autonóm, elfogulatlan vizsgálat alkotja, a másik oldalon pedig a vizsgálat eredményeinek társadalmi környezetében való elhelyezése. A kritikai gondolkodásról alkotott két ellentétes felfogás *szintéziséről* van tehát szó: a *centripetális*, azaz befelé, a tanulmányozandó terület, struktúra önálló, zárt világa felé húzó megközelítés, és a *centrifugális*, azaz kifelé, az adott terület kontextusát képező többi kulturális kifejeződési forma és érték felé húzó irányzat egyensúlyozásáról.

Frye figyelme elsősorban a nyugati kultúrára irányul (ciklikus történelemszemléletében megkülönböztet egy lezárt „antik ciklust”, és a nyugati kultúrát, mely századunkban futja be teljes pályáját), melyet szerinte jól jellemezhetünk két, egymással ellentétes értelmű mítosz ütközésével: az érdekeltség mítosza magába foglalja mindazt, aminek tudása egy társadalom érdekében áll: a közösségi, vallásos, hiten alapuló elemek határozzák meg, és mélyen a rftusokban gyökerezik. A *szabadság mítosza* ugyanakkor a nem-mitikus elemeket hangsúlyozza a társadalomban: az egyéni érdeket, az objektivitást, távolságtartást. A társadalom egyensúlyi állapotát mindenkor az a tolerancia adja meg, mellyel elismeri e két ellentétes elem egymásnak feszülését: Frye központi mítoszáat az a dialektikus feszültség adja, ami e két pólus között jön létre, és ami a tapasztalásnak egy harmadik fajtájában, a látomásos imagináció világában oldódik fel.

Az irodalom az érdekeltség mítoszának imaginatív lehetőségeit ábrázolja, társadalmi kontextusát azonban a két mítosz keveredése adja meg. Frye ugyanakkor nem fogadja el a kierkegaard-i vagy-vagy egyikét sem: nem akarja sem az elfogulatlan, személytelen értékek „esztétikai” álláspontjának, sem az elkötelezettség, a társadalmi részvétel „etikai” attitűdjének dominanciáját. A két végletet az irodalomban, a művészetekben az imagináció felettes és minden ellentétet feloldó szintje, a kritikai gondolkodásban pedig annak legmagasabb fázisa oldja fel, amit „anagógikus kritikának” is hívhatnánk, noha Frye nem használja gyakran ezt a terminust. Az anagógia mitikus szintjén, ahol az imagináció törvényei uralkodnak, elmosódik a különbség poeta és poema, kritika és irodalom,

szubjektum és objektum között, a képzelet egyetemes, revelációszerű tartalmaival találkozunk.

Archetipikus perspektívája által a kritikai gondolkodás a kultúra *egységesítő princípiumává* válik. A Frye által kiépített rendszer rétegei úgy korrigálják egymást szüntelenül, hogy a kritikai gondolkodás betölthesse mindkét alapvető funkcióját: független, értékítéletektől mentes vizsgálatot végez, a jelenségek, az irodalom struktúrájára koncentrálva, ugyanakkor nem szakad el aktuális társadalmi-kulturális feladataitól sem.

A következőkben megpróbáljuk összefoglalni Frye irodalomkritikai rendszerét, továbbra is hangsúlyozva, hogy metakritikája is alapvetően ugyanezen séma szerint működik. Az *Anatómia* négy esszéje a kritika négy típusát határozza meg: a történeti, etikai, archetipikus és retorikai kritikát. Bár Frye nem tesz lényegi különbséget a kultúra más-más verbális kifejeződési formái között, véleményünk szerint a retorikai kritika speciálisan az irodalomra jellemző vonásokat vizsgál, ezért a másik háromtól eltérően nem tartozik szorosan a metakritikai rendszerbe.

A *történeti kritika* a kulturális örökséget úgy őrzi és érti meg, hogy a teljes hagyományt saját kontextusában értelmezi, anélkül, hogy a jelen értékeihez viszonyítaná. Az irodalom történetét mint ciklikusan változó *fiktív módok* sorozatát fogja föl. A Spengler hatását tükröző hatalmas körforgás a középkor előtti mitikus módtól mozog az utolsó száz évet jellemző ironikus mód felé, a középkor romantikus, a reneszánsz magas mimetikus, és az új polgári kultúra alacsony mimetikus módján keresztül. A kör az ironikus módban megjelenő mítosszal zárul és indul újra. Ez a rendszer Frye történelemszemléletét tükrözi, amely az organikusnak felgott civilizáció kulturális öregedésén (cultural aging) alapul.

Az *etikai kritika* mintegy a történeti kritika kizárólagos múltra irányultsága ellentétéként a művészetet a múltból a jelen felé történő kommunikációként értelmezi. Egyik végpontján a művészet aktuális hatását, társadalmi relevanciáját vizsgálja, a másik végpontján, az anagogikus fázisban ugyanakkor ettől a kötöttségtől megszabadulva „elfogulatlaná, liberálissá és autonómmá” válik. Úgy gondoljuk, Frye rendszerének ez a fázis az egyik legfontosabb eleme, amelyben a kultúra formáit ahhoz az apokaliptikus valósághoz viszonyítjuk, ami felé az emberi vágy mutat. Ez az imagináció által teremtett világ valójában az egész frye-i kultúraelmélet egyik végpontja, amely magába foglalja a vágy és a kultúra *minden* lehetséges megnyilvánulását (anagogikus = az irodalomhoz, mint a szavak teljes rendjéhez viszonyító). Ez a teljes azonosság szinte (a vallás metaforarendszerében ennek a reveláció felel meg), mellyel az irodalom tartja fenn a legközvetlenebbül a kapcsolatot metaforikus nyelvhasználatán ke-

resztül. A művészet feladata éppen az, hogy bekapcsoljon bennünket ebbe az azonosságba.

Az etikai kritika két pólusát az *archetipikus kritika* tartja egyensúlyban. Az archetípus teremt kapcsolatot a múlt és a jelen, a jelen és az anagogikus szint között, kiemelve az alkotásokat (és így a befogadót is) a történeti idő kötöttségéből, elhelyezve őket a verbális struktúrák idődimenziótól független teljes rendjében.

A Jungról szóló esszéjében Frye az archetipikus kritikát a következőképpen határozza meg: „olyan kritikai eljárás, amely a művet nem a természet, hanem más művek utánzásaként fogja fel” – tehát e rend elemeként. A rendszer egységesítő princípiuma tehát az archetípus lesz. (Frye definíciója szerint az archetípus szimbólum, rendszerint kép (image), amely gyakori visszatérése által teljes irodalmi tapasztalatunk azonosítható elemévé válik.)

Ebben a rendszerben az irodalom kétféle folyamatra épül: a természet ciklikus mozgására, amelyet a *rítus* utánoz, valamint arra a dialektikus mozgásra, amely az *álom* világából, vágy és valóság állandó konfliktusából születik. Frye szerint az irodalmi alkotás folyamatossága, *narrációja* (mythos) a rítusa, *jelentése* (dianoia) pedig az álomra vezethető vissza. Narratív jellegén itt a műalkotás időbeliségét adó ritmikus visszatéréseket érti, jelentésben pedig azokat az időn kívüli, egyetemes tartalmakat, amelyek hasonlóképpen mutatkoznak meg, mint a vágy tükröződései az álomban. Tiszta formájában, ami természetesen absztrakció, a mythos puszta rítusként, ütemes ismétlésként fogható föl, a dianoia tiszta formája pedig a kiterjedés nélküli jelentésség volna.

Dolgozatunkat ezen a ponton önkényesen „eltörjük”. Folytathatnánk az utat, a megpróbálhatnánk a rendszer folytonosan egymásra mutató, egymást átszövő szálait elkötni, ám az a benyomásunk, hogy a valódi önkényesség Frye elméletének lezárása volna. A rendszert tehát nyitva hagyjuk, csakúgy, mint írásunkat.

Az elmondottakból talán érzékelheti az olvasó Frye gondolatrendszerének monumentalitását, amely az emberi lét legmélyebb rétegeitől a képzelet által teremtett valóság határáig terjed. Központi művének, az *Anatómiának* címe is erre az enciklopédikus igényre utal: Frye műfajrendszerében az *anatómia* olyan fiktív prózai alkotás, amelyet az ábrázolt témák változatossága és erős fogalmi beállítottság jellemez. Mint elődje, a menipposzi szatíra, „a világ egészét ábrázolja egyetlen, autonóm fogalmi rendben”.